

ІДЕОЛОГІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОГО СВІТОВОГО ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

УДК 327:32(510)

М. Беззуб'як,
*кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України*

ІНДОКТРИНАЦІЯ «КИТАЙСЬКИМ ДИВОМ»

Статтю присвячено ідеологічним аспектам владно-силової реконфігурації сучасної системи міжнародних відносин. Зокрема, ідеологічному забезпеченню та ідеологічним наслідкам прискореного економічного зростання Китаю. Критично витлумачено поширені ідеологеми щодо глобальних політичних наслідків цього зростання, а також зроблено спробу ідеологічного аналізу міфотворчих процесів, пов'язаних з інтенсивним розвитком економіки Китаю.

Ключові слова: ідеологеми, міжнародні відносини, економічне зростання, індоктринація, глобальна владно-силова конфігурація.

Беззубьяк М. Индоктринация «Китайским чудом».

Статья посвящена идеологическим аспектам силовой реконфигурации современной системы международных отношений. В частности, идеологическому обеспечению и идеологическим последствиям ускоренного экономического роста Китая. Критически интерпретируются идеологемы относительно глобальных политических последствий этого роста, а также осуществлена попытка идеологического анализа мифотворческих процессов, связанных с интенсивным развитием экономики Китая.

Ключевые слова: идеологемы, международные отношения, экономический рост, индоктринация, глобальная силовая конфигурация.

Bezzubjak M. Indoctrination by «China miracle»

The article deals with ideological aspects of restructuring of a modern international system, and with ideological support as well as ideological

consequences of the intensive economic growth of China in particular. Widely spread ideological tenets and myths about global political aftermaths of this growth were analyzed in critical terms.

Key words: *ideological tenet, international relation, economic growth, indoctrination, global power configuration.*

Європейцям відавна властиве подвійне ставлення до Китаю. Одні вважали його великою, культурною, добре організованою імперією. Інші — варварською, відсталою країною, з бідним населенням, деспотичним правлінням та чиновницьким свавіллям. З давніх-давен існувала серед європейських мандрівників традиція оповідати про різноманітні заморські дива, суттєво їх прикрашаючи з метою вразити своїх співвітчизників. Нині, завдяки розвитку глобального інформаційного простору, цей епістолярний жанр управдоподобеного байкарства відійшов у минуле. Натомість з'явилась інша практика — практика ідеологічної деформації свідомості й пропагандистського навчання. Надто це стосується пострадянських народів, котрі, після виснажливого комуністичного експерименту, впродовж останньої чверті століття пізнали всіх «благ» ринкових і демократичних перетворень, опинившись на периферії сучасної системи міжнародних відносин, де монополює панує ліберально-демократичний центр сил.

Як не парадоксально, однак велика зневіра породжує велику віру. Зазнавши невдач, ба, навіть цілковитого фіаско у соціальній трансформації власних країн і безпосередньо уздрівши всю соціальну несправедливість та ієрархічність модерної світ-системи, частина представників посткомуністичних і пострадянських суспільств почали нагально відшукувати ту щасливу країну, в якій реформи таки вдалися. Означене інтелектуальне прагнення цілковито співпало з логікою панування й ідеологічними намірами домінуючих країн та країни-гегемона. Останнім доконче необхідно переконати зубожілу та зневірену частину світу (а вона більша) в тому, що в сучасній світ-системі можливо досягнути успіху, а жорстка міжнародна конкуренція не лише нищить та викидає на периферію. І якраз тут, неначе манна з неба, з'являється «Китайське диво» — «казка зі щасливим кінцем», історія країни, яка, граючи за ліберальними та ринковими правилами, і досягла успіху, і зберегла самобутність. Таким чином, зневіра й втома пострадянських країн напрочуд вдало злилася з гегемоністським ідеологічним прийомом «творення фальшивих успіхів» у єдиному міфотворчому процесі. Ось так і виник «успішний Китай».

На сьогодні вже написано тисячі й тисячі хвалебних панегіриків, присвячених успіхам китайських реформ; виник цілий науково-

літературний жанр, в якому радість за китайські досягнення гармонійно поєднується зі страхом майбутньої китайської загрози. Завтрашній світ зображається багатополярним і навіть китасцентричним (хоча й звучать голоси з приводу піднесення Індії та Бразилії). Сполучені Штати вважаються цими прокитайськими пророками вже майже мертвою країною, котра якимось дивом от-от завалиться, причому частина цих провидців використовують ті ж самі аргументи, до яких зверталися в радянсько-комуністичні часи, пророкуючи падіння американського імперіалізму під вагою власних суперечностей, замінивши лише суспільно-економічні формації на цивілізації; СРСР на ЄС чи США та ЄП (залежно від того, хто кому служить); а світову революцію на глобалізацію. Остання подається як абсолютно об'єктивний поступ, результат дії об'єктивних і непереборних історичних сил, які рано чи пізно зметуть і вузьколобих націоналістів, і заскорузлих консерваторів, і архаїчних реалістів. Однак постає питання: «Куди поділися всі ті непереборні та об'єктивні історичні сили, що раніше вели радянський народ і все прогресивне людство до Комунізму?»

Серед цього потоку захопленої та оптимістичної літератури вряди-годи трапляються і доволі критичні думки. Зокрема, привертає увагу стаття Дж. Гілбоу «Міф за китайським дивом», опублікована в авторитетному часописі «Foreign Affairs». На його думку, попри всі розмови про китайський успіх та китайську загрозу, Сполученим Штатам і Китаю вдалося розвинути такий тип економічних відносин, який американські стратеги вже давно прагли створити. Нині КНР зацікавлена в існуванні ліберальної, базованої на чітких правилах економічної системи, до якої вона майже цілковито інтегрована. Китай є відкритою для прямих іноземних інвестицій економікою; економікою, яка заохочує масштабний імпорт, приєдналася до СОТ і поширює процвітання й лібералізацію як у самому Китаї, так і регіоні. Більш того, діючи цілком в американських інтересах, Китай приєднався до глобальної економіки на умовах, що посилюють його залежність від зовнішніх технологій та інвестицій і обмежують здатність стати індустріальною та технологічною загрозою для розвинених промислових демократій [1, С. 34].

Дж. Гілбоу спростовує міф про китайську загрозу, розкриває внутрішні механізми «китайського успіху» (які насправді є механізмами узалежнення), а також доводить, що цей успіх вигідний передусім Сполученим Штатам. За його підрахунками, завдяки дешевому імпорту з Китаю американські споживачі зекономили близько ста мільярдів доларів від 1978 р. (офіційної дати початку китайських реформ) [1, С. 35], а завдяки припливу з Китаю на американські ринки дешевих комплектуючих американські корпорації також заощадили чимало. Зокрема, автомобілебудівники Сполучених

Штатів суттєво знизили вартість своєї продукції завдяки надходженню дешевих комплектуючих із Китаю. Розвиток та ущільнення економічних відносин із Китаєм дали можливість створити 90 тис. додаткових робочих місць у галузі інформаційних технологій у самих Сполучених Штатах.

Дж. Гілбоу стверджує, що Америка вииграє не лише від дешевого китайського експорту, але й від того, що Китай нині один із найбільших імпортерів Південно-Східної Азії. Ця країна є відкритим і перспективним ринком для американських товарів. Відкритим тому, що рівень китайського протекціонізму значно нижчий від рівня, свого часу підтримуваного Японією і Південною Кореєю. Перспективним тому, що китайський імпорт невпинно зростає: від 40 млрд дол. у середині 90-х рр. до 180 млрд дол. у 2003 р. Багатообіцяючим для американської сторони є й дефіцит Китаю в торгівлі продукцією високотехнологічних галузей промисловості, який досяг за останнє десятиліття 12 млрд дол. Тож зростаюча китайська залежність від високотехнологічного імпорту, передусім зі Сполучених Штатів Америки, не може не втішати американських партнерів Піднебесної. Також потроївся американський експорт до Китаю впродовж останнього десятиліття, переважну частину якого становлять продукти високотехнологічних галузей промисловості. Зокрема, експорт високотехнологічного американського обладнання до Китаю вже перевищив аналогічний експорт до Франції, а експорт напівпровідників зрівнявся з їх експортом до Японії [1, С. 36].

За твердженням Дж. Гілбоу, зростає залежність Китаю і від іноземних інвестицій. Так з 1978 р. китайська сторона залучила близько 500 млрд дол. прямих іноземних інвестицій, що вдесятеро більше обсягів, які вдалося акумулювати Японії між 1945 і 2000 рр. [1, С. 37]. На сьогодні американські фірми реалізують 40 тис. проектів у Китаї, вартість яких становить 40 млрд дол. Така інвестиційна залежність змушує подивитися на зростання китайського експорту під децю іншим кутом зору, а саме — зростання залежності. За підрахунками Дж. Гілбоу, 55 відсотків китайського експортного потенціалу в 2003 р. забезпечувалось підприємствами, створеними на основі іноземних інвестицій. Інакше кажучи, увесь китайський експорт, яким дивують і лякають інші народи світу, дець наполовину не зовсім і китайський. Показово, що ні Тайвань, ні Південна Корея не мали такого ступеня зовнішньої інвестиційної залежності під час свого зростання. У середині 70-х років лише 20 відсотків тайванського і 25 відсотків південно-корейського експорту забезпечувалося підприємствами, заснованими іноземним капіталом. За оцінками експертів, цей показник для Китаю впродовж наступних десяти років зросте до 79 відсотків. Зростанню китайської залежності, передусім від Сполучених

Штатів, сприяє й те, що 65 відсотків нових прямих іноземних інвестицій спрямовуються не до спільних підприємств, а до підприємств із цілковитою іноземною власністю [1, С. 38].

Суттєва й технологічна залежність Китаю. Китайські фірми виявляються неспроможними до активної технологічної політики, а їхні витрати на науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи зростають надто повільно (лише на 1 % впродовж останніх десяти років). Відсутній також взаємозв'язок між сферою дослідження і сферою промисловості. Так з 292 дослідницьких центрів, які працюють у галузі технології промисловості, лише 38 реалізують спільні проекти з китайськими підприємствами. На сьогодні можна констатувати, що Китай цілковито залежить від зовнішніх технологічних надходжень, значно поступаючись за технологічним рівнем Азійським тиграм першої хвилі [1, С. 42–44]. За твердженням Дж. Гілбоу, Китай навіть важко визначити як економічного гіганта, він, ймовірно, звичайна собі нововиникла індустріальна держава. Крім того, це країна з фрагментованим внутрішнім ринком, країна чиновницького засилля і корумпованості, країна етнічних конфліктів і вражаючих соціальних контрастів.

Якщо Китай така економічно успішна країна, то чим пояснити темпи її масштаби еміграції і що спонукає конфуціанців залишати найсвятіше для них усіх — могили предків? Від чого світ за очі втікають ці горби китайських мігрантів? Можливо, втікають вони від наслідків «успішних» економічних реформ? Якщо китайські реформи є прикладом для нас, то чому еміграція з України до Китаю не перевищує еміграцію з Китаю до України?

Основні загрози економічному майбутньому Китаю, які водночас становлять загрози міфу китайського «економічного дива», також виокремлює і Ф. Фукуяма. На його думку, серед цих загроз: інфляція, відсутність інфраструктури, розрив у темпах розвитку між різними регіонами Китаю, структурні диспропорції, спричинені занадто швидким економічним зростанням, екологічні проблеми й неспроможність китайців до організації великих недержавних корпорацій [2, С. 563].

Загалом можна стверджувати, що в міжнародній системі, яка цілковито контролюється групою держав із багаторазовою політичною, економічною та військовою перевагою, будь-який економічний успіх є фіктивним, а загроза вигаданою. Китайське «економічне диво» має переважно ідеологічне походження, воно стало сукупним результатом гегемоністської стратегії та відчаю і зневіри країн, що зазнали провалу в справі ринкової та демократичної трансформації.

Правлячі кола домінуючих держав і країни-гегемона намагаються переконати, що в рамках очолюваної ними системи економічне диво цілком можливе, обдаровуючи інші народи світу хибними сподіваннями

і намагаючись примирити їх із власною поразкою, з поразкою в глобальній конкуренції і скочуванням на периферію (периферизацією) унаслідок цієї поразки. З другого боку, частина східноєвропейців, як і належить європейцям, не можуть змиритися з периферизацією, відчуваючи водночас власне безсилля. Тут якраз і з'являється «чарівний Китай» — далека заморська країна, що вабить своєю екзотичною культурою, а тепер ще й витвореним в євроатлантичних ідеологічних центрах «економічним успіхом». Насправді ж йдеться про велику за масштабом і демографічною масою країну, яка дедалі більше занурюється в торговельну, інвестиційну, технологічну залежність та залежність від зростаючого імпорту природних ресурсів. Якщо китайський досвід і може чомусь навчити, то це тому, що країна, яка інтегрується до ієрархічно організованої глобальної системи, ніколи не досягне статусу автономного центру сил, а лише поглибить свою залежність від країн, які вже домінують у цій системі. Такі системи нагадують трясовину: чим більше борсася, тим більше затягує.

Ідеологічне оформлення «китайського дива» потребувало відповідних камуфлюючих аргументів, які б приховали справжні механізми і наслідки «неймовірного» китайського зростання — зростання, по суті, узалежнюючого. Найпростіше було жонглювати макропоказниками, здійснювати надоптимістичні екстраполяції в майбутнє, лякати і захоплюватись астрономічними цифрами китайського розвитку. Однак цього виявилось недостатньо. Потрібен був ідеологічний міф, який би «пояснив» джерела успіху Китаю. Незабаром такий міф з'явився — міф про конфуціанство. Стверджувалось, що неймовірних економічних успіхів китайці досягли не стільки завдяки західним (передусім американським) ринкам, інвестиціям, технологіям та власному жорстко-репресивному режиму (який, зрадивши комуністичній ідеології, не відмовився від репресивного апарату і репресивних методів комуністичного устрою), а завдяки особливим соціокультурним властивостям китайців, які сформувалися під впливом великої та стародавньої філософсько-релігійної доктрини — конфуціанства. Переважно ідеологічними засобами, після того як уже було досягнуто відносних економічних успіхів (принаймні на рівні макропоказників), сконструювали ідеальний тип конфуціанця — ключового соціокультурного суб'єкта і фактора зростання економіки. Означений тип містив у собі низку вражаюче позитивних ознак: повага до батьків, влади та освіти, а також миролюбність, конструктивність і схильність до консенсусу. Навряд чи десь на Землі знайдеться людина, котра б не мріяла мати всі ці якості і котра б не була здивована тим, що всі вони належать винятково конфуціанцям. Уявімо протилежний

конфуціанцю морально-політичний тип людини-соціальної. В цьому випадку отримали б рідкісного виродека, бузувіра і ледаря, котрий не шанує батьків, зневажає Батьківщину, пишасться своїм невіглаством та полюбляє насильство. Мабуть, саме такими й уявляються всі ті, кому не пощастило сповідувати конфуціанство і взяти участь в економічному піднесенні своєї країни, здійсненому на американські гроші й американських технологіях та під жорстоким керівництвом режиму, який, відмовившись від ідеологічної віри (маоїзму), не відмовився від практики репресій.

Конфуціанство — справді видатна філософсько-релігійна доктрина, яка, можливо, і не викликає захоплення принаймні у розбещеного витонченим інтелектуалізмом європейця, однак породжує почуття затишку, комфорту, спокою, навіть думки про «рідне село» і «садок вишневий». Ставлення конфуціанства до часу умиряє і нагадує про плінність: «Все тече, як вода. Час біжить не зупиняючись» [3, С. 311]. Заспокоює і втішає конфуціанська заповідь щодо крайнощів: «Перейти нічим не краще, ніж не діяти» [3, С. 383]. Викликає замирення і душевний спокій конфуціанське уявлення про ідеального громадянина: «Благородний муж не відмовляється від своєї рідні; не доводить чиновників до ремствування та не зневажає їх; не відмовляється від старих друзів без вагомих причин; не вимагає від інших людей бути досконалими в усьому і мати всі можливі чесноти» [3, С. 682]. Не менше замилює конфуціанське бачення ідеального службовця: «Він поводив себе благоговійно, з пошаною служив старшим, благоволив простим людям і поводився з ними справедливо» [3, С. 163]. Справді вражає, куди там переліку якостей ідеального правителя, наведеному в роздумах Марка Аврелія: щирість і незлобність; скромність і мужність; добродієність, щедрість, стриманість; освіченість та байдужість до розваг; самокритичність і самовдосконалення; свобода думки та обачність; доброзичливість, любов до ближніх, істини і справедливості; витримка, самоконтроль, твердість духу і послідовність [4, С. 1–4]. Цікаво, чи можливе «економічне диво» на основі цих якостей десь, скажімо, у Східній Європі?

Між тим конфуціанство не позбавлене певного елітаризму. «Хто вище середнього розуму, з тим можна говорити про високе. Хто нижче середнього розуму, з тим говорити про високе неможливо» [3, С. 204] або ж: «В будь-якому селі знайдуться люди, котрі не поступаються мені в чесності й щирості, але поступаються в схильності до навчання» [3, С. 179]. Виходить, що висока конфуціанська цінність освіти доступна далеко не всім конфуціанцям. Віддає елітаризмом і таке твердження: «Благородний муж знає лише обов'язок. Маленька ж людина знає лише вигоду» [3, С. 133]. Такі елітарні бачення притаманні переважно аграрним традиціо-

налістським суспільствам, на стільки затишним, комфортним і милим в моральному плані, на скільки бідним, ураженими епідеміями і настраханими загрозою завоювання в політичному, економічному та технологічному планах.

Очевидно, що конфуціанство відіграло свою роль в історії Китаю, в його сучасному і майбутньому. Подібно як і протестантизм відіграв свою роль у становленні європейського капіталізму. Важливу роль відіграли і євреї чи, скоріш, єврейський стиль економічного мислення, детально описаний В. Зомбартом [6]. Хоча сьогодні, мабуть, з огляду на політкоректність, перевага надається теоретичним побудовам М. Вебера. Однак навіть коли визнаєш роль конфуціанства в становленні й розвитку Китаю, все рівно не можеш позбутися нав'язливого запитання — «Яким чином простакувата і банальна мудрість сільського старости, котрий мирить селян, що побилися за межу, чи розважливо моралізує перед односельцями, може посприяти тому, аби держава здійснила науково-технологічну революцію і перетворилася на полюс глобальної силової конфігурації?» або ще так: «Як поєднується з високою конфуціанською етикою китайська практика «одностороннього запозичення» новітніх технологічних винаходів в інших народів, у Росії та Сполучених Штатів зокрема?» Сьогодні деяким нащадкам Конфуція достатньо придбати десь в Європі чи Америці потужний лазерний сканер і почати «одностороннє запозичення» останніх технологічних досягнень цих самих європейців та американців. Показово, що навіть засіб такого відвертого плагіату має євро-американське походження. Однак представникам великої східної цивілізації вдається не все. Так, можна відсканувати і відтворити фіюзеляж сучасного літака, проте створити чи принаймні «запозичити» двигун до нього не так уже й просто. Тут доводиться звертатись до інженерної думки економічно відсталої і зовсім неперспективної (в глобальному масштабі) Східної Європи. Приємно визнавати, що хоча українцям і не світить статус майбутнього світ-системного ядра, однак розробити двигун до літака чи танка для майбутніх володарів світу вони все ще можуть, поступаючись останнім у вмінні виробляти дешево шмаття та неякісне побутове обладнання.

Напевно, для економічного успіху самого конфуціанства такі недостатньо. Про це говорить і Ф. Фукуяма, стверджуючи, що азійські цінності не вберегли країни регіону Південно-Східної Азії від низки помилок в економічній політиці, які матимуть далекосяжні наслідки [5, С. 180]. Він же доводить, що саме китайський соціокультурний тип (конфуціанський за походженням) не дає змоги цій країні розвинути великі й незалежні економічні корпорації, оскільки робить наголос на сім'ї і родичах, спонукаючи до розвитку малого і середнього сімейного бізнесу,

а не бізнесу великого [2, С. 120, 142, 156]. Нарешті, той самий Ф. Фукуяма говорить про суперечливі оцінки ролі конфуціанства в економічному розвитку китайського суспільства, які впродовж останнього століття коливалися від оцінок негативних — конфуціанство архаїчне і традиціоналістське, а тому шкодить економічному розвитку; до оцінок позитивних — конфуціанство як головний фактор економічного прогресу.

Конфуціанство не єдина ідейна традиція сучасного Китаю. В «чарівному саду» екзотичних азійських ідей існує ще чимало таких традицій. Чому ж перевагу було надано конфуціанству? Одна з можливих відповідей полягає в тому, що і правлячій квазікомуністичній верхівці Китаю, і домінуючим державам потрібен м'який, беззахисний, патологічно працелюбний китайський народ, котрий сумирно стерпів маоїстські експерименти, а тепер так само сумирно терпить експерименти ліберально-ринкові, так-сяк підмазані псевдокомуністичною риторикою.

Цікаво, до яких традицій китайської політико-філософської думки звернуться в разі провалу ринкових реформ чи в разі справжнього політичного пробудження китайського народу, яке вже розпочалося в окремих національних меншинах цієї країни. Відповідь очевидна — легізм. Саме ця доктрина з її солдафонською прямолінійністю та садистським бюрократичним педантизмом може послужити придушення громадського і етнонаціонального опору. Візьмімо хоча б такі перли легістської думки: «Коли народ дурний, ним легко управляти. І все це завдяки закону — закон ясний, доступний для розуміння і його належить виконувати. Закон і приписи — життя народу і основа управління країною, вони оберігають права народу» [7, С. 237]. Чи: «Люди по своїй суті прагнуть до порядку, однак їх дії породжують безлад. Тому там, де людей карають за найменші порушення, порушення зникають, а тяжкі злочини просто не мають звідки й взятися» [7, С. 164]. Або ж: «Якщо державою управляють за допомогою чеснот, то в ній неминуче з'явиться маса злочинців. Якщо держава багата, а управляють нею так, наче вона бідна — це називається подвоювати багатство, а вдовічі багата держава — сильна. Якщо держава бідна, а управляють нею так, начебто вона багата — це називається подвоювати бідність, а вдовічі бідна держава — слабка» [7, С. 156].

Легізм, як і конфуціанство, — велика політико-філософська доктрина, яка містить чимало істинних положень, істинних на стільки, на скільки очевидних. Мабуть, така самоочевидність і є однією з головних властивостей так званої східної мудрості. Кожному європейцю імпонують легістські заклики до порядку й організації: «Якщо накази зробити суворими, то запровадження управління не відкладатиметься надовго; якщо закон обов'язковий для всіх, то чиновники не можуть здійснювати

злочини» [7, С. 191] або «якщо не зволікати з наведенням ладу в державі, то жадібні чиновники не зможуть чинити корисливо і наживатися коштом народу» [7, С. 141]. Нарешті (і це не без похмурої іронії): «Коли сто людей женуться за одним зайцем, то це не тому, що вони бажають поділити його на сто частин, а лише тому, що ніхто не встановив правил» [7, С. 238].

Безумовно, всі ці висловлювання «східних мудреців» викликають повагу і навіть захоплення в кожного свідомого європейця, тобто європейця, котрий виріс і сформувався на високих традиціях військової честі та інтелектуальної свободи. Проте чи є в цих висловлюваннях щось таке, чого вже не сказали Н. Маккіавелі, герцог кардинал де Рішельє чи Фрідріх Великий, і що керує нами, коли ми захоплюємось черговим екзотичним східним дивом — прагнення до екзотики чи прагнення до знань? На скільки мудро ми розпорядилися власним європейським ідейним спадком, надаючи перевагу екзотичній банальщині перед високими, витонченими і складними ідеями Європи? Чи існував би жанр «критики європейської цивілізації» без одвічної схильності європейців до «самоїдства», тобто до самокритики, причому не завжди конструктивної, однак у багатьох випадках руйнівної? Чи дійшли б до людства всі перли східної мудрості без копійчої роботи європейських філософів, істориків і філологів? Чому критики європейської цивілізації переважно користуються європейськими ж джерелами, в яких критикується власний цивілізаційний спадок?

ЛІТЕРАТУРА

1. *Gilboy G. J. The Mith Behind China's Miracle / George J. Gilboy // Foreign Affairs.* – № 4 – Volume 83. – July/August 204. – Р. 33–48.
2. *Фукуяма Ф. Доверие : Социальные добродетели и путь к процветанию / Френсис Фукуяма ; [Пер. с англ.].* – М. : АСТ : Ермак, 2004. – 760, [6] с. – Библиогр.: С. 681–710. – (Philosophy).
3. *Конфуций Беседы и суждения / Конфуций // Беседы и суждения Конфуция.* – Изд. 2-е, исправленное. – СПб. : Кристалл, 2001. – 1120 с., ил. – (Б-ка мировой лит.).
4. *Аврелий М. Наедине с собой / Марк Аврелий ; Пер. с древнегреческого, под общ. ред. А. В. Доровольского.* – К. –Черкаassy : Collegium Artium Ing, Ltd., 1993. – [148 с., ил.]. – (Библиотека интеллектуала).
5. *Фукуяма Ф. Великий разрыв / Френсис Фукуяма ; [Пер. с англ. под общ. ред. А. В. Александровой].* – М. : АСТ : Ермак, 2004. – 474, [6] с. – Библиогр.: С. 445–472. – (Philosophy).
6. *Зомбарт В. Евреи и хозяйственная жизнь / Вернер Зомбарт ; [Авториз. пер. с нем. под ред. Г. Гросамана].* – К. : МАУП, 2003. – 232 с. – (Б-ка журн. «персонал»).
7. *Книга правителя области Шан : (Шан цзюнь шу) : Пер. с кит., вступ. стат., коммент., послеслов. Л. С. Переломова.* – Изд. 2-е. доп. – М. : Ладомир, 1993. – 392 с. – (Памятники письменности Востока).